

'Playing self's'

De ontdekking van stedelijke identiteit

De opkomst van het begrip identiteit in de ruimtelijke wetenschappen is onweersaanbaar. Met de verdere ontwikkeling van de postindustriële maatschappij vervaagt de oorspronkelijke relatie tussen actoren en plaatsen, maar is tevens een renaissance van territoriale bindingen waarneembaar. De huidige zoektocht naar identiteit tekent de postindustriële samenleving als een speelplaats van 'playing self's' waar niets meer vanzelfsprekend lijkt en iedere poging tot realisatie en concretisering gedoemd is te mislukken.

HUIB ERNSTE

De haven van Rotterdam: constante factor in de identiteit van de stad en haar bewoners. (Foto Peter van Yperen)

Toen ik sociale en economische geografie studeerde in de tweede helft van de jaren zeventig kwam in de hoorcolleges of in de literatuur het woord 'identiteit' niet of nauwelijks voor. Het begrip leek destijds niet erg relevant voor ruimtelijk onderzoek of beleid. Nu, in het nieuwe millennium, blijkt 'identiteit' echter het toverwoord. Of het nu gaat om grootstedelijk integratiebeleid, economische ontwikkeling, grote infrastructuurprojecten of stedenbouwkundige problemen, alles lijkt op ruimtelijke identiteitsvorming neer te komen. Er schijnt in onze huidige tijd iets in de lucht te hangen waardoor wij allemaal het gevoel krijgen dat 'identiteitsvorming' een cruciaal element is in de tegenwoordige ruimtelijke ontwikkelingen en in het ruimtelijk beleid. Ondanks de veelvuldige verwijzing naar het begrip 'identiteit' is het er niet duidelijker op geworden wat we er nu precies mee bedoelen. Hoe is het zover gekomen?

Eenduidigheid

In het dagelijkse spraakgebruik spreken we van 'identiteit' als we weten wie een persoon is. De identiteit van een persoon beschrijft zijn of haar onverwisselbare, karakteristieke en unieke eigenschappen. Sinds de invoering van de identificatieplicht enige tijd geleden hebben we ook formeel de 'essentie' van iedere persoon op kredietkaartformaat vastgelegd en weten we precies wie wie is. De identiteiten van steden, stadsdelen, wijken en buurten, evenals van stadsbewoners en stedelijke bevolkingsgroepen, maar ook van andere stedelijke actoren, zoals bedrijven, particuliere organisaties en overheden, geven op vergelijkbare wijze hun typische eigenschappen weer. De identiteit van personen is nauw met die van plaatsen verbonden. Pile en Thrift stellen in 'Mapping the Subject' dan ook dat de vraag 'wie we zijn' meestal niet is te beantwoorden zonder ook te zeggen 'waar we zijn'. De identificatie van personen met plaatsen kan men in navolging van Proshansky beschrijven

als een mengeling van herinneringen, categorisering, interpretaties, ideeën en de daarmee samenhangende gevoelens ten aanzien van een onderdeel of soort van de fysieke omgeving. De identificatie van personen met plaatsen onderstreept die persoonlijke identiteit en maakt de handelingen en activiteiten van die persoon begrijpelijk. Tevens is het een uitdrukking van persoonlijke smaken en voorkeuren. Ten slotte speelt het, zoals Dixon en Durrheim schrijven, een belangrijke rol bij de intentie van personen omgevingen te veranderen en aan te passen.

Voor de meeste steden en hun bevolkingsgroepen gold hetzelfde. Rotterdam was haven- en arbeidersstad, Den Haag ambtenarenstad, Amsterdam handelsstad et cetera. Iedere stad speelde zijn eigen rol. Overheden, bedrijven en andere stedelijke organisaties wisten ook wat hen te doen stond en wat er van hen verwacht werd. Alles leek zo zijn eigen plek, zijn eigen orde, zijn eigen (stabiele) identiteit te hebben. Bij elkaar genomen geven deze identiteiten in wezen de structuur van een stad of een maatschappij weer. Naarmate deze structuren redelijk stabiel zijn, hoeft men er niet veel aandacht aan te besteden en gelden ze als vanzelfsprekend. De sociale en regionale afkomst van een persoon bepaalt eenduidig met wie we te maken hebben. Dit was de maatschappij met redelijk vast gevoegde verhoudingen tussen sociale klassen, tussen geslachten, tussen zuilen en belangengroepen, maar ook tussen plaatsen, steden en nog vele dingen meer. Deze eminente helderheid in de structuur en categorisering van onszelf als persoon en van de context en omgeving waarbinnen we ageren, reduceerde de complexiteit van de werkelijkheid zodanig dat het, zoals onder meer Luhmann schrijft, voor het individu mogelijk werd doelgericht en autonoom te handelen en te plannen en de gevolgen van zijn of haar beslissingen te herkennen. Wat voor ieder handelend persoon gold, gold ook voor de wetenschapper.

Dit is ook de tijd waarin de wetenschap meende het reilen en zeilen van een maatschappij in zijn geheel en in haar essentie te kunnen beschrijven in omvattende theorieën en modellen. De postmodernisten benoemden deze omvattende theorieën als typische producten van de toenmalige 'moderne' 'grand narratives'. Volgens de postmo-

Marlene Dietrich kijkt omhoog vanaf de Potsdamer Platz, in de jaren negentig gepromoot als 'Europas größte Baustelle'. (Foto Leeke Reinders)

dermistische opvatting is de tegenwoordige maatschappij alleen maar beschrijfbaar in de vorm van 'small narratives', die alleen in specifieke en zeer voorlopige contexten geldig zijn en dan ook nog veelal maar één enkel perspectief onder meerdere op die specifieke werkelijkheid weergeven. In de ruimtelijke wetenschappen hield men er zich daarentegen niet zo zeer mee bezig hoe die specifieke identiteiten tot stand kwamen of veranderden. Veel populairder waren abstracte modellen zoals Christallers centrale plaatsen theorie, waarin als uitgangspunt iedere plek als gelijkwaardig beschouwd werd. In de planologie was het, kort door de bocht geformuleerd, een koud kunstje om de maatschappelijke activiteiten ook van een ruimtelijke 'ordering' te voorzien. Het was vrij eenduidig waar wat moest komen en waar welke activiteiten thuishoorden. De ruimtelijke ordening legde de essentie, de functie en dus ook de 'identiteit' van iedere plaats vast.

Ontworteling

Dergelijke stabiele maatschappelijke en ruimtelijke verhoudingen waren natuurlijk vooral kenmerkend voor de sterker aan specifieke plaatsen gebonden voor-industriële maatschappij. Juist de verdere ontwikkeling van de industriële en post-industriële maatschappij heeft er toe geleid dat de oorspronkelijke identiteit van stedelijke actoren en hun verbondenheid met bepaalde plaatsen of steden steeds meer achterhaald werd en ging vervagen. De ontwikke-

ling van de industriële maatschappij, de kapitalistische markteconomie, de moderne wetenschap en de democratisch bestuurd natiestaat brachten, zoals Beck en Beck-Gernsheim stellen, met zich mee dat meer traditionele (voor-moderne) collectieve en opgelegde identiteiten vervangen werden door steeds individuelere. In de twintigste eeuw kwamen er tevens allerlei nieuwe sociale en culturele bewegingen op en kwamen geheel nieuwe patronen van migratie- en handelsstromen tot ontwikkeling. Ook zochten geld, kapitaal en informatie, ondersteund door een enorme vooruitgang in de informatietechnologie, geheel nieuwe wegen in de wereldomspannende netwerken. Niet in de laatste plaats veranderden de institutionele structuren van de moderne westerse maatschappij in hoog tempo. Aan de ene kant betekende dit een generalisering en gelijkschakeling van lokale situaties. Zo heeft de wereldwijde aaneenschakeling van moderne sociale en economische systemen tot een hoge mate van uniformiteit en bovenregionale gelijkvormigheid van levenswijzen, waardesystemen, consumptiepatronen, modes en handelingsmogelijkheden geleid. Lokale verschillen werden steeds sterker genivelleerd en culturele verschillen verloren door de ontwikkeling van moderne communicatietechnologieën toenemend aan betekenis. Via de moderne media en mondiale informatienetwerken vinden we de gehele wereld in onze huiskamers terug. De specifieke identiteitsbepalende erva-

ringen met de eigen 'plek' verliezen daarbij noodgedwongen aan betekenis. Dit leidt tot een 'ontworteling' van het individu en van haar activiteiten, zoals bijvoorbeeld beschreven in het werk van Werlen. De stedelijke actor handelt niet meer vanuit lokale, maar steeds meer vanuit globale referentiekaders. Steden zijn niet meer de natuurlijke urbane brandpunten in hun oorspronkelijke regionale context, maar staan steeds meer in mondiale concurrentie. In deze wereldomspannende hypermoderne wereld lijkt geen plaats voor identificatie en binding met lokaliteiten, zoals een stad, een wijk of een andere plaats binnen die stedelijke ruimte.

Tegen deze achtergrond, waarvan de evidentie niet te verloochenen is, ervaren we echter tevens een sterke renaissance van territoriale bindingen. Dit komt onder andere tot uitdrukking in nieuwe vormen van regionalisme en nationalisme, die reiken van het celebreren van regionale culturen, via dagelijkse grootstedelijke multiculturele uiteenzettingen tot aan nationalistisch getinte burgeroorlogen. Maar het is ook herkenbaar in de opkomst van lokale burgerinitiatieven en stadsdeelbewegingen, in het doelgerichte vermarkten van regionale culturen in 'ethno-looks' en in het benadrukken van regionale-product-herkomst-slogans: 'made in ...'. Evenzo kunnen we vaststellen dat regionale keukens en regionale literatuur en media weer erg in zijn. Het zoeken naar de stabiliteit en zekerheid van eenduidige referentiekaders en identiteiten lijkt een directe consequentie van de alles gelijkmakende globalisering. Zijn we daarmee terug bij af en weten we weer wat onze 'plek' is? Nee, zeker niet, want juist tegen de achtergrond van alle ontworteling is geen enkele identiteit meer quasi 'van nature' gegeven. Met alle mediale en technische mogelijkheden lijkt vrijwel iedere binding aan groepen en ruimtes denkbaar en lijkt vrijwel iedere 'identiteit' maakbaar en veranderbaar. Maar waar is men dan nog geworteld, of waar wil men voet vatten? Bedrijven vinden bijna net zo gemakkelijk hun afzetmarkten aan de andere kant van de wereld als in de directe omgeving. Een reis naar New

York is even duur als een reis naar Berlijn. Voor onze gekste grillen vinden we via het internet wel ergens op de wereld een medestander. We scheppen net zo gemakkelijk een tropisch waterlandchap in een kikkerlandje als Nederland als in de Stille Zuidzee. Sterker nog, onze versie vinden we bijna echter en idealer dan de oorspronkelijke. Alles lijkt overal beschikbaar en op alle manieren combineerbaar. Waarmee identificeer je je dan? Met welke plek voel je je verbonden? Meluci duidt het individu in de 'planetary society' als een 'playing self': niets is meer vanzelfsprekend en er is nauwelijks nog iets waar je zonder meer van op aan kunt.

Ambivalentie

De onweerstaanbare opkomst van het begrip 'identiteit' binnen de ruimtelijke wetenschappen en de toenemende aandacht voor de constructie van identiteiten in de afgelopen twintig jaar is verbonden met wat door respectievelijk Habermas en Bauman wordt aangeduid als een toenemende onoverzichtelijkheid en ambivalentie. Het is volgens Harvey een product van onze 'postmoderne' maatschappij die zowel bij de stadsbewoner als ook bij de beslissingen van de toonaangevende stedelijke actoren en beleidsmakers met grote veranderingen gepaard is gegaan. Identiteiten zijn geen gegeven meer, maar moeten voortdurend opnieuw gekozen, sociaal geconstrueerd en bevestigd worden. Identiteit wordt steeds meer een kwestie van identiteitspolitiek en handelen vanuit die 'positie' en identiteit wordt steeds meer een act van 'performativiteit', of zoals Butler schrijft: een demonstratie van het eigen 'ik'.

Een aantal dingen wordt daarbij duidelijk. Ten eerste worden in de politieke uiteenzetting over welke positie personen of institutionele actoren innemen en op welke 'plek' zij staan, of over welke voorstellingen ze ten aanzien van hun omgeving hebben of nastreven, identiteiten niet alleen maar door affiniteiten, overeenkomsten en continuïteiten, maar evenzeer door afkeer, verschil en discontinuïteiten gevormd: 'politics of identity = politics of difference'. Ook blijkt dan al snel, zoals Katz stelt, dat een persoon, maar ook een plek, op veel verschillende manieren bekeken kan worden en niet maar één positie in de wereld inneemt, maar meerdere identiteiten of positionaliteiten tegelijk blijkt

te hebben. Ik ben Nijmegenaar, Nederlander, Europeaan, en soms voel ik mij er tussenin, als een transnationalist. Afhankelijk van de situatie ben ik soms ook blij mij van mijn herkomst te kunnen distantiëren.

Ten tweede kan men in deze uiteenzetting over de identiteit van personen en plaatsen niet meer volstaan met een in zichzelf gekeerd onderzoek naar wie of wat men is, zoals in de vorm van een soort 'fenomenologische introspectie', noch met een proces van internalisering van bestaande verwachtingspatronen en stabiele structuren waarmee men geconfronteerd wordt. Identiteiten worden daarentegen steeds meer bepaald door de consumptie en het

tentoonbrengen van zeer vergankelijke goederen, beelden en technieken, die gekozen en met evenveel gemak ook weer weggegooid worden uit een bijna oneindig repertoire van mogelijkheden. Er lijkt soms zelfs een einde te komen aan de continue opbouw van stabiele identiteiten. Daarvoor in de plaats zien we steeds vaker het ontstaan van wat onder andere Augé en Deleuze en Guattari benoemen als onpersoonlijke en mobiele 'nomadische' identiteiten, die eindeloos zwevend blijven in het voortdurende onderhandelingsproces om identiteiten.

Daarmee samenhangend worden we ons ten derde bewust dat iedere concretisering van een bepaalde identiteit

De DDR als staat bestaat niet meer, maar leeft voort in de hoofden van de bevolking. Raamschildering in het voormalige Oost-Berlijn. (Foto Peter van Yperen)

slechts één bepaalde realisatie is en slechts één bepaald aspect van ons zelf kan representeren en steeds slechts een momentopname is. We ontwikkelen volgens Rose een soort kritisch en reflectief bewustzijn van het feit dat we nooit helemaal in één enkele identiteit passen die we ons aanmeten of die ons aangemeten wordt. We ervaren dat we nooit helemaal dát kunnen zijn, wat we denken te zijn en omgekeerd dat we altijd anders denken te zijn dan hoe we in de realiteit verschijnen. Misschien was dat wel altijd zo, maar hebben we het nooit gemerkt. Onder de huidige (post-moderne) omstandigheden blijken identiteiten, zowel onze persoonlijke als ook de identiteiten van stedelijke ruimtes, en de wijze waarop wij ons daarmee identificeren een zeer hybride karakter te krijgen. Iedere realisatie en concreterings is daarom tot op zekere hoogte steeds tot mislukken gedoemd en maakt onophoudelijk nieuwe pogingen noodzakelijk.

Bestaande wetenschappelijke categorieën bleken onder deze omstandigheden niet meer bruikbaar om de structuur van een maatschappij of een stad te beschrijven. Men moest zich dus wel bezig gaan houden met hoe nieuwe, eventueel adequatere identiteiten van personen en plaatsen er uit zouden kunnen zien en hoe die dan tot stand komen. En nu is het begrip 'identiteit' uit de nieuwere opvattingen in de ruimtelijke wetenschappen al helemaal niet meer weg te denken. Met de invoering van het begrip 'postmodern' in de wetenschap, schrijft Dunn, probeerde men in zekere zin juist die vervaging en het verlies aan stabiele verhoudingen in de naoorlogse Westerse maatschappij expliciet onder woorden te brengen. De Franse poststructuralisten hebben daar vervolgens een theoretisch en filosofisch fundament voor gelegd. Deze denkwijze is in zichzelf zeer heterogeen en laat zich niet onder één noemer brengen. In de meest uitgesproken vorm daarvan gaat men er van uit dat identiteiten helemaal niet meer door ons zelf bepaald kunnen worden, maar het resultaat zijn van het heersende discours met de daarachter schuilgaande machtsprocessen. Dienovereenkomstig heeft men het dan over de 'dood van het subject'. Veel vertegenwoordigers van deze denkrich-

ting zijn daar geheel of deels van teruggekomen en hebben intussen een wat meer gematigde opvatting. Daarbij gaat men er van uit dat de wijzen waarop identiteiten tot stand komen wezenlijke veranderingen hebben ondergaan. Identiteiten van personen en plaatsen zijn gedestabiliseerd door de commercialisering van de cultuur. Nieuwe identiteiten worden bepaald en oude overgoten door een vloed van symbolen en beelden. Bekende rollenpatronen en functies worden ondergeschikt gemaakt aan de kracht van deze 'virtuele' verbeeldingen. In toenemende mate worden de identiteiten van buitenaf bepaald door markten en machtsmechanismen en kunnen dus niet meer op autonome wijze zelf bepaald worden. Als product en spelelement van deze externe krachten worden ze chronisch onstabiel, inconsistent en incoherent.

Dit alles heeft verregaande consequenties voor de wijze waarop we steden en stedelijke ruimtes ordenen, vormgeven en tot zinvolle omgevingen voor stedelijke activiteiten met uitstraling en attractiviteit maken. Ook de rol van stedelijke actoren en de wijze waarop ze tegen elkaar aankijken en met elkaar omgaan in hun gezamenlijke poging iets van die stad te maken, krijgt daardoor het karakter van een uiteenzetting over persoonlijke en stedelijke identiteiten. Bedrijven en organisaties kiezen niet meer alleen voor een specifieke vestigingsplaats, maar moeten die altijd eerst tot iets maken. Steden moeten zich uitdrukkelijk en onophoudelijk profileren om een rol van betekenis te spelen. De uiteenzetting over ruimtelijke identiteiten staat daar bij centraal. In dit themanummer zullen we vele concrete en illustratieve voorbeelden daarvan terug vinden.

Huib Ernste is hoofd van de vakgroep Sociale Geografie van de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Literatuurselectie

- Augé, M. (1995) *Non-places. Introduction to an anthropology of supermodernity*. Londen: Verso.
- Bauman, Z. (1991) *Modernity and ambivalence*. Ithaca: Cornell University Press.
- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (1996) *Individualization and 'precarious freedoms': perspectives and controversies of a subject-oriented sociology*. In: P. Heelas, S. Lash & P. Morris (red.) *Detraditionalization. Critical reflections on authority and identity*, pp. 23-48. Oxford: Blackwell.
- Butler, J. (1997) *Excitable speech. A politics of the performative*. Londen: Routledge.
- Deleuze, G. & F. Guattari (1983) *Anti-Oedipus. Capitalism and schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dixon, J. & K. Durrheim (2000) *Displacing place-identity: a discursive approach to locating self and other*. In: *British journal of social psychology* 39, pp. 27-44.
- Dunn, R.G. (1998) *Identity crises. A social critique of postmodernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ernste, H. (2004) *Pragmatism of life in post-structuralist times*. In: *Environment and planning A* 36, pp. 437-450.
- Habermas, J. (1989) *De nieuwe onoverzichtelijkheid*. In: M. Korthals (red.) *De nieuwe onoverzichtelijkheid en andere opstellen*, pp. 31-55. Meppel: Boom.
- Harvey, D. (1989) *The condition of postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Katz, C. (2003) *Social formations: thinking about society, identity, power and resistance*. In: Holloway, S.L., Rice, S.P. & G. Valentine (red.) *Key concepts in geography*, pp. 249-265. Londen: Sage.
- Lüthmann, N. (2001) *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Meluci, A. (1996) *The playing self. Person and meaning in the planetary society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pile, S. & N. Thrift (red.) (1995) *Mapping the subject. Geographies of cultural transformations*. Londen: Routledge.
- Proshansky, H., Fabian, A.K. & R. Kaminoff (1983) *Place-identity: physical world socialisation of the self*. In: *Journal of environmental psychology* 3, pp. 57-83.
- Rose, G. (1997) *Situating knowledges: positionality, reflexivities and other tactics*. In: *Progress in human geography* 21, pp. 305-320.
- Werlen, B. (1997) *Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen*. Vol. 2: *Globalisierung, Region und Regionalisierung*. Stuttgart: Steiner.